

imellem dem? Hvad er forskellen på »klasse« og »livsform«? Efter min bedste overbevisning alene den, at man med begrebet »livsform« anlægger en bestemt synsvinkel på klassestrukturen og vælger sig et bestemt genstandsfelt, af Højrup betegnet som »levevis«. Klassestrukturens øvrige felter anskues herefter som »vilkår« for livsformerne. I »Det glemte folk« analyserer Højrup på fremragende vis sammenstødet mellem en bestemt livsformvariant og centraldirigeringen. Han beskæftiger sig nok med en del af baggrunden for statens indgreb, men ikke med hele den klassestruktur, der ligger bag, for den er ikke hans emne.

Livsformanalysen er kun et led i klasseanalysen, men til gengæld et meget frugtbart led. De store vanskeligheder, klasseanalytikere af enhver slags har stået overfor, når det gjaldt at forbinde de økonomiske strukturer og andre vilkår med »bevidsthedsformer« og konkrete handlingsmønstre, er Højrup i stand til at takle på en yderst givtig måde med sit livsformbegreb. Ikke fordi han er en god klasseanalytiker, dertil er hans begreber for uklare, men fordi han kombinerer klasseanalysen med begrebet »livsform« og derigennem med en række synsvinkler og metoder fra den etnologiske fagtradition, som vi har hårdt brug for.

»Livsform« er i al sin bredde et næsten tomt begreb. Dets anvendelighed beror på, at det retter opmærksomheden mod bestemte undersøgelsesfelter såsom dagens, ugens, årets og livets gang i familien, på arbejdspladsen og i lokalsamfundet og anviser bestemte metoder og teknikker til at undersøge disse felter med. I sig selv er det et rent operationelt begreb. Man kan udmærket betegne landsbyen som en livsform og samtidig tale om forskellige livsformer i landsbyen, således som Palle O. Christiansen gør det i »Fire landsbyer«.

Af den samme grund er begrebet ikke så risikabelt at give sig i lag med for historikere som så mange andre begreber. Bruger man Højruks livsformer, forskriver man sig ganske vist til et større, marxistisk teorikorpus. Det har jeg ikke noget imod, men det er der måske andre der har. De kan så lade Højruks livsfor-

mer ligge og nøjes med begrebet livsform i almindelighed, som det f.eks. introduceres af Palle O. Christiansen i indledningen til »Fire landsbyer«. Her er risikoen for at få en masse anden teori af mere eller mindre ukendt art på slæb ikke slet så stor. Dog bør man nok være opmærksom på, at den fagtradition, begrebet hentes fra, især er udviklet under studiet af »primitive« samfund hvorfor begreber som »familie«, »slægtskab« og »lokalsamfund« får en vægt, som kan synes betænkelig, når vi når op i det 19. og 20. århundrede. Det er vel næppe heller tilfældigt, at etnologerne har forkærlighed for landsbyer og fiskersamfund i rigets udkanter, som her Højruks »fjordboer«. Til gengæld undgår man med begrebet »livsform« de ulykker, som moderne nationaløkonomiske og sociologiske begreber kan forvolde i den ældre historie.

Jørgen Friis-Hansen:

Da landbruget kom til Danmark

Efter ertebølletiden kom landbruget til Danmark. Dette landbrug har man kunnet følge gennem de forudgående 2-3000 år. Det startede i Forasien og bredte sig derpå frem gennem Europa.

Den traditionelle opfattelse af landbrugets »ankomst« til Danmark blev udformet af C. J. Becker i 1947 og 1955. Man antog da, at landbruget kom hertil med indvandrende bønder, mens Danmark var befolket med jæger-folk. Der skal endog have været 2 bølger med indvandrende bønder først med A-tragt-bægre og dernæst med B-tragt-bægre.

Der er 2 grundliggende tanker bag denne teori:

1. Enhver opfindelse er at betragte som et fremskridt. Denne tanke har ganske vist aldrig været udtrykt, men den er den selvfølgelig baggrund for hele ræsonnementet.
2. C. J. Becker udsiger flg. tanke (1947, 259): Den Overgang fra naturbunden Fanger-Tilværelse til Agerbrugerens i Bund og Grund anderledes formede Liv, som kan forekomme Nutidsmennesker lige saa selv-

følgelig som f. Eks. Skiftet fra Sten- til Metalredskaber, er i Virkeligheden af så dybtgribende, ja revolutionerende Art, at den er utænkelig paa vore Breddegrader, hvor enhver naturlig Betingelse for en saadan Proces savnes.

Denne teori er i fuld harmoni med den tids tænkemåde, at nye kulturer kommer hertil udefra med nyindvandrede folk.

Men der har alligevel altid været noget uforståeligt ved denne teori. Hvad med den gamle befolkning når nye folk kom med den nye opfindelse, blev de oprindelige beboere fordrevet? Eller udryddet? Eller levede de videre som underklasse? Spørgsmålene er umulige at besvare.

I de senere år har denne håndfaste indvandringsteori været under en vis opblødning.

Poul Otto Nielsen lader i Sesams nye Danmarkshistorie om bondestenalderen stadig nogle bønder komme indvandrede, men regner med at jægerne hurtigt gav efter overfor de nye påvirkninger.

Søren H. Andersen går i samme series bind om jægerstenalderen forsigtigt et skridt videre og mener, at ertebøllefolket selv skiftede erhverv og kultur under påvirkning sydfra – måske også stimuleret af mindre »indsivninger« af fremmede grupper. Denne udvikling er baseret på ny arkæologisk viden, som angiver at overgangen fra ertebølletiden med jæger/samler-erhverv til tragtbægertiden med jordbrug/kvægavl-erhverv ser ud til at være sket i løbet af kort tid, måske kun et par generationer. (Andersen 1981, 154).

Dels har man nu så mange C-14 bestemmelser fra ertebøllebopladsen at man kan se, at beboelserne ophørte ret pludseligt. (Tauber 1972, 110, Andersen 1975, 81 og 1979, 42).

Dels tyder den typologiske udvikling af et par væsentlige oldsager på befolkningskontinuitet.¹

Den traditionelle teori om bondeindvandring og om jægere som helt anderledes mennesker end bønder havde dog givet en sammenhængende forklaring på landbrugets opståen. Men den nye arkæologiske viden er kun tøvende blevet brugt og har endnu ikke været sat i en tilsvarende sammenhængende forklaring. Emnet trænger sig på, især efter at det længe har været diskuteret i både dansk og amerikansk litteratur bl.a. inspireret af Ester Boserups bog, *The Conditions of Agricultural Growth* (1965).²

Den traditionelle opfattelse af det første danske jordbrug blev i 1940'erne udformet ved at supplere den tids arkæologiske og økologiske viden med et personligt menneskeligt skøn. I dag må et skøn over det tidligste danske jordbrug udformes ved at supplere vor tids arkæologiske viden med etnologiske paralleller. Det er derfor aktuelt at analysere de danske forhold ved overgang fra jægetid til bondetid ved hjælp af det materiale som foreligger fra Ester Boserup m.fl.

At det tidligste jordbrug har været svedjebrug, blev påvist af botanikeren Johs. Iversen med »Landnam i Danmarks Stenalder« (1941). Ved hjælp af pollenanalyse kan man se at skoven gik tilbage og visse græsser og urter gik frem. Dette arbejde blev videreført og arkæologisk bekræftet af J. Troels-Smith (1953, 5–47). Svedjebrug omtales også af Poul Otto Nielsen (1981, 22), men her såvel som andre steder omtales svedjebrug som noget entydigt, omend det må være sandsynligt, at en førstegangsafrænding af en gammel skov må give helt andre betingelser end efterfølgende afrændinger af en braskov.

Netop denne problematik har Ester Bose-

-
1. De ældste slebne økser fra bondestenalderen, de 2-sidede spidsnakkede økser, svarer i form ganske til ertebølletidens yngste kærneøkser med specialiseret æg. Det typiske ertebøllekar har tykke vægge og spids bund, men mod periodens slutning findes tyndere vægskår med skrålamelteknik samt runde bunde (Andersen 1975, 58–61). Kar af disse elementer kan ikke afvige meget fra tidlige B-kar. Iøvrigt er A- og B-kar tidsmæssigt sammenfaldende (Skaarup 1975, 205).
  2. Cohen 1977, Flannery 1979 og Smith 1972 uddyber Ester Boserups jordbrugsanalyse, mens danske undersøgelser af Andersen 1973, Fischer 1974, Jensen 1979 og Paludan-Müller 1974 og 1979 fremhæver, at overgangen er et resultat af en befolkningsmæssig og økologisk udvikling.

rup iagttaget hos folk, især i Afrika, som i historisk tid har skiftet fra jæger- til bondeerhverv (Boserup 1965, 15). Hun har beskrevet de jordbrugstyper som er iagttaget alt eftersom der er tale om en førstegangsskovrydning eller en lang eller kort brakperiode.

Ester Boserups erfaringsmateriale er fra tropiske og subtropiske egne, det giver naturligvis forskelle i de aktuelle afgrøder, men det der er karakteristisk for de enkelte jordbrugstyper behøver ikke at være klimaafhængig, svedjebrug har jo været brugt også i kolde egne f.eks. i Finland. (Steensberg 1955, 78).

Svedjebrug vil sige at man afbrænder et stykke skov og derpå dyrker jorden. Denne jord er fri for ukrudt og gødet af aske. Efter et eller få års dyrkning får man ringere udbytte, så afbrænder man et nyt stykke skov og lader det gamle springe i skov igen. Det siger sig selv at der skal megen plads til. Hvis man f.eks. dyrker jorden 2 gange og lader skoven blive 30 år før man brænder den af igen, så skal man have 15 gange så megen jord til rådighed som den man dyrker, og det forudsætter at landet er tyndt befolket.

Hvis der bor så mange mennesker i landet, at hver enkelt ikke kan disponere over så megen jord, kan man ikke vente 30 år med at brænde skoven af men måske kun 10 eller 5 år. Så får man ikke jorden så godt gødet og ikke ukrudtet så godt fjernet.

Svedjebrug kan således være forskellig alt efter hvor store arealer man har til rådighed. Se skema 1. (Boserup 1965).

Skema 1. Jordbrugstyper

1. Skovbrak 25–30 år mellem hver afbrænding af skoven dyrkning 1–2 år.
2. Buskbrak 5–7 år mellem hver afbrænding af skoven dyrkning 2–5 år.
3. Græsbrak 1–2 år henligger brakområdet, området kan i brakperioden bruges til græsning for kvæg, derefter kan det atter dyrkes i få år.
4. Med årlige afgrøder og tilførsel af gødning.
5. Med flere årlige afgrøder evt. med kunstig vanding.

Naturligvis er der mellemstadier og varianter. Allerede ved skovbrak kan der skelnes mellem afbrænding af urskov og af en sekundærskov, hvor træerne kun er 25–30 år. Lige-

ledes forekommer der alle længder af brakperioder.

Disse jordbrugsformer er blevet set af europæere, som kom til Afrika og andre steder (Boserup 1965, 19), men man forstod ikke hvad man så. Europæerne ville også dyrke jord og ønskede ikke at tage jord fra de indfødte. De tog så noget af den jord der var »fri« uden at vide, at denne skov blot lå brak og ventede på næste periode. Derved blev den lokale befolkning presset til at skifte til en mere intensiv dyrkningsform.

I Afrika og andre steder har man set alle de skitserede typer af jordbrug, og man er gået ud fra at det man så var forskellige udviklingstrin i teknisk viden. Den klassiske europæiske opfattelse af befolkningstilvækst er udviklet af englænderen Malthus. Den går ud på at en befolkning vokser under givne forhold til et mætningspunkt. Med bedre forhold d.v.s. en bedre teknik kan befolkningen vokse til et nyt mætningspunkt. Denne teori har europæerne så brugt på afrikanske forhold og tænkt sig, at de områder, hvor befolkningen var spredt, var områder hvor enten naturforholdene var ringe eller befolkningens teknik var tilbagesående, og at en eller begge disse grunde havde ført til det lave mætningspunkt.

Der er imidlertid mange erfaringer for at en befolkning lever på et lavt trin tæt ved folk på et højere trin, og man må formode, at de kender hinanden. Man har også set, at en befolkning som bliver presset nemt omstiller sig til en mere intensiv jordbrugstype, men det virker som om det først sker når folkene bliver tvunget dertil. Derfor er det værd at se nøjere på arbejds- og redskabsforhold ved de forskellige jordbrugstyper (Boserup 1965, 25–35).

Skovbrak foregår ved at skoven ryddes ved brænding, træerne fældes med økse eller ringbarkes året før så de er lettere at brænde. Efter brænding har man en løs og frugtbar jord som er fri for ukrudt. I denne jord kan man så eller plante. Man kan ikke arbejde i jorden med ard eller plov p.g.a. rødder, men det er heller ikke nødvendigt, ikke engang en jordhakke er nødvendig, med en gravekæp foregår arbejdet allerbedst. Tilberedningen af

Skema 2.

Jordbrugstype	arbejde/profuktion	redskab
1. Skovbrak-langtidsbrak	kun lidt arbejde	gravekæp
2. Buskbrak-kortere braktid	mere arbejde	jordhakke
3. Græsbrak-korttidsbrak	endnu mere arbejde	ard eller plov
4. Årlig afgrøde	endnu mere arbejde	plov

jorden er derfor forholdsmæssig lidt arbejdskrævende.

Det karakteristiske for jordbrugstype 1. er således ikke at den er primitiv, men at den er lidet intensiv. Gravekæppen anvendes fordi den er et bedre egnet redskab til dette formål end hakke og ard.

Ved buskbrak når man ikke at få kvalt ukrudtet helt, buskbrak er kun en halvgod løsning. Ved afbrænding af den lave bevoksning får man udryddet mange ukrudtsplanter, men græs kan ikke udryddes ved afbrænding og græs bliver først rigtigt udryddet ved skovbrak. Derfor må buskbrak kultiveres med en jordhakke for at fjerne det sidste græs, men man kan ikke bruge ard p.g.a. buskenes rødder.

Buskbrak giver mere arbejde end skovbrak til det samme udbytte, men til gengæld behøver man ikke så megen jord, d.v.s. der kan leve flere mennesker i landet.

Græsbrak eller korttidsbrak forudsætter at man kan gøde jorden, ellers bliver høstudbyttet alt for lille. I praksis har man haft kvægående på brakmarken, men ud over hvad kvæget har efterladt af gødning har man også tilført gødning på en eller anden måde f.eks. gødning fra mennesker eller tilførsel af kompost. Jorden har været bearbejdet med ard eller plov alt efter hvad man har haft.

Græsbrak giver mere arbejde end buskbrak til det samme udbytte, men til gengæld kan man klare sig med endnu mindre jord, og der kan leve endnu flere mennesker i landet.

Facit af denne sammenligning af jordbrugstyper er, at det må være den behageligste tilværelse for den enkelte bonde at leve med jordbrugstype 1. I tilfælde af at befolkningen vokser så der ikke bliver skov nok eller

andre forhold reducerer det areal der er til rådighed må hver enkelt bonde nødtvungen gå over til type 2. eller 3. Det er altså ikke et spørgsmål om adgang til jordhakke eller ard der betinger skiftet. Hvor det er muligt vil ilden alligevel være det mest effektive redskab.

Arbejdsforholdene i et jægersamfund bør medtages i denne sammenligning. Fra etnologisk iagttagelser (Boserup 1981, 33) ved man at det er lidet arbejdskrævende at være jæger, dyrene skal jo ikke opdrættes men blot fanges, og jægerkonen skal jo ikke dyrke jorden men blot samle de spiselige planter. Naturligvis forudsætter dette at der er et godt jagtdistrikt, og at der kun bor få mennesker i landet. Hvor et jægersamfund fungerer er der derfor ingen tilskyndelse til at skifte til jordbrug. Skiftet foretages først når jagten bliver dårlig, enten ved forøget befolkning eller af andre grunde (Cohen 1977, 39).

En forudsætning for at kunne bruge denne jordbrugsanalyse på erhvervsskiftet jæger/bonde i Danmark er, at man har arkæologisk vished for at der i ertebølletiden var god kontakt til europæiske bondesamfund. At en sådan kontakt har været til stede er bl.a. påvist af Anders Fischer.³

Før jordbrugsanalysen skal sættes i relation til det danske arkæologiske materiale skal den udvides med et skøn, dels over de spiselige planter som jægerfolk indsamlede, og dels over de mulige og sandsynlige afgrøder ved det tidligste jordbrug.

Allerede i ertebølletiden indsamlede man vegetabilier som supplement til den animalske føde. Vilde frugter har været nævnt, men hvis vegetabilieindsamlingen har udgjort et betydeligt kosttilskud regnet i kalorier, må

3. Øksetypen »skolæstøkke« samt nogle af ertebølletidens redskaber af ben og tak findes tilsvarende i sydlige agerbrugskulturer. Det samme kan siges om den ornamentik som er på nogle sene ertebøllekar (Andersen 1975 og Fischer 1982, 10–11).

det også have omfattet indsamling af rødder som skal koges for at være spiselige.

Ertebøllelidens spidsbundede lerkar har været tolket som brugt til at koge fiskesuppe. I så fald har det ikke været af nødvendighed, fisk har været føde også før kogekarret. Langt sandsynligere har karrets hovedfunktion været kogning af rødder som fødesupplement i slutningen af jæbertiden.

Der er nylig fundet 2 ertebøllekar med madskorpe.⁴ Det vil forhåbentlig være muligt at analysere disse madskorper, så man kan få at vide hvilke vegetabilier man udnyttede før jordbruget begyndte.

Om jordbrug af type 1. med skovbrak, som har været kendt i Afrika, ved man, at den første afgrøde efter svedje fortrinsvis har været rodfrugter og ikke stråæs eller korn. Rodfrugter er særlig velegnet til at blive dyrket i svedje uden meget arbejde (Boserup 1965, 36).

Med rodfrugter mener man i Afrika især jams eller kassava. Ved jordbrug hvor der både kan dyrkes korn og rodfrugter er det normalt at udbyttet af rodfrugter er 2-3 gange så stort som udbyttet af korn, når man måler udbyttet i kalorier. Imidlertid er rodfrugter kulhydrat uden protein, hvor korn er med protein.

Når man i Afrika i dag nogle steder ser jordbrug der helt består i dyrkning af jams og kassava, så opstår der ofte sygdomme som følge af fejlernæring. Det er et ulandsproblem, men det er ikke et problem for de folk som driver jordbrug med skovbrak. Nu eksisterer rigtig skovbrak måske slet ikke mere i Afrika, de foreliggende oplysninger er fra gamle beretninger. Men der er tale om folk som lever meget spredt i store skovområder, d.v.s. der er tale om folk som har god lejlighed til at holde husdyr og supplere føden med jagt ved siden af dyrkning af jorden. Disse mennesker får rigeligt deres proteinbehov dækket og har netop behov for kulhydratfødetilskud fra rodfrugtdyrkning.

Skovbrak er mindre egnet for dyrkning af

korn. Dette bekræftes af Aksel Steensberg (1955, 85-86), som refererer fra historisk tid, at man ved svedjebrug flere steder i Europa som førsteafgrøde efter svedjen dyrkede enten »svedjerug«, som er en særlig robust kornsort, eller turnipsroer.

Det blev også bekræftet ved svedjebrugsforsøget i Draved skov i 1952 (Steensberg 1975, 19). Her såede man byg og hvede som førsteafgrøde og høstede mindre end man såede. Ganske vist nævnes der uheldige omstændigheder ved Draved-forsøget, men disse uheldige omstændigheder vidner nok netop om, at korndyrkning er uegnet som førsteafgrøde ved skovbrak.

Der er kornaftryk i de tidligste tragt bægre i modsætning til ertebøllekarrene som er uden kornaftryk. Dette er det vigtigste arkæologiske tegn på jordbrugets start i Danmark. Men fordi man har bevis for korndyrkning behøver det ikke at have været den eneste, end ikke den betydeligste del af afgrøden. Når man i ertebølletiden har været vant til at indsamle spiselige vegetabilier, er det en naturlig tanke, at man allerede da var begyndt at fremme de vækster man indsamlede (Boserup 1981, 35). Ligeledes må man forvente, at afgrøden ved de første svedjebrug fortrinsvis har været den kendte føde som man var vant til at indsamle. En sådan start på jordbruget i Danmark vil være i overensstemmelse med ovennævnte etnologiske iagttagelser.

Synspunktet har da også været diskuteret ud fra et økonomisk øjn over fødeproduktionen ved det tidligste jordbrug (Dennel 1979, 121). Det er jo kun korn man kender fordi det har efterladt sig spor, mens kogte rødder, som måske har udgjort en større del af føden, endnu ikke har været påvist. Der efterlyses arkæologisk forskning til afklaring af dette problem, så vi må håbe på at evt. madskorpeanalyser fra tidlige tragt bægre kan besvare spørgsmålet.

I skema 3. vil de etnologiske udsagn blive sat i relation til arkæologisk viden.

4. C-13 analyser tyder på, at madskorpen i 2 ertebøllekar fra Tybrind Vig ikke er af fisk, men af vegetabilisk eller dyrisk oprindelse (Andersen 1980, 9 med ref. H. Tauber).

	Etnologisk udsagn	Arkæologisk kontrol
1	Skift fra jægererhverv til jordbrug kan være fremkaldt af klimaændring	Ved 4.200 f.Kr. blev klimaet koldere. Samtidig indtrådte en landsenkning
2	Skiftet kan være fremkaldt af en øget befolkning	Der er mange tætliggende ertebøllebopladsler ved danske kyster
3	En voksende jægerbefolkning betyder mindre jagt og mere indsamling af vegetabilier	Det spidsbundede ertebøllekar tyder på dette fødesupplement
4	Den første tid med svedjebrug vil være langtidbrak med skiftende bopladsler	Man kender kun meget få tidlige bopladsler fra bondestenalderen
5	Hvis man først er begyndt at brænde skoven af, så vil jagten gå tilbage, således at erhvervsskiftet bliver pludseligt	C- 14 prøver viser at alle ertebøllepladsler ophører på omtrent samme tid
6	Efter en tid med jordbrugstype 1 kan type 2 og 3 med faste bopladsler forventes	Længere fremme i bondestenalderen finder man igen mange faste bopladsler
7	Afgrøden ved langtidbrak må forventes fortrinsvis at være rodfrugter og kun lidt korn	Man har kun fundet få kornaftryk i tidlige tragtbægre

Problemet med indsamling og evt. dyrkning af rodfrugter kan vi komme nærmere ved at se på hvilke planter med spiselige rødder som vi ved har været i Danmark fra tidlig tid. Fra Politikens: Danmarks Vilde Planter (1970) fås flg. tilbud: Vild Gulerød, Pastinak, Strandselleri, Lav Skorsoner, Eng Gedeskæg, Jordskok, Ørnebregne og Rapunsel. Alle disse planter kan have været sået og dyrkede i de første svedjebrug, ganske som Aksel Steensberg refererer at man i historisk tid har brugt turnips som førsteafgrøde efter svedje. Særlig må man bemærke ørnebregnen, den har udmærket spiselige og næringsrige rødder. At ørnebregnen har været dyrket og brugt som føde er bl.a. kendt fra indianske folk i Western Washington USA (Norton 1979, 390).

Også Maorierne er kendt for at have spist bregnerødder. Det skete i det 14. århundrede da de flyttede til New Zealand. I den første tid, indtil de fik jordbruget til at fungere, var bregnerødder en del af deres føde. (Pedersen 1983, 2).

Johs. Iversens pollenanalyser (1949 fig. 6-8) viser netop en markant fremgang for ørnebregnepollen ved tiden for det første jordbrug i Danmark. Han tolkede det som ukrudt, men det bør overvejes om dette ikke netop er tegn på at ørnebregnen blev dyrket i

det tidligste jordbrug. I den efterfølgende periode går ørnebregnepollen igen markant tilbage, men så kan jordbruget også have omstillet sig til korndyrkning.

En sammenfatning af disse overvejelser om jordbrugets start i Danmark må da blive:

Ca. 5000 f.Kr. har jordbruget udbredt sig i Europa til en grænse lidt syd for Danmark, og derefter går der ca. 1000 år før ertebøllefolket her skifter fra jægererhverv til bondeerhverv. Ertebøllefolkene har ventet længst muligt med dette skift, ikke p.g.a. manglende viden, men p.g.a. at tilværelsen er langt behageligere som jæger end som bonde. Der kan være flere grunde til dette skift, og forholdene omkring i landet kan have været forskellige. Når skiftet sker så pludseligt, må det skyldes, at begynder man først et sted at brænde skoven af, så ændres levestandarden totalt, og så går bevægelsen som en løbeild gennem landet.

Hvordan det første jordbrug så har været, især hvad man har dyrket i den første tid, det må vi håbe at fremtidig forskning vil give oplysninger om.

Vor tids mennesker er tilbøjelige til at tænke, at enhver opfindelse er et fremskridt. Denne tanke blev indledningsvis nævnt som den væsentligste baggrund for forestillingen om de indvandrende bønder. Disse bønder fore-

stillede man sig kom med den styrke som lå i at de medbragte opfindelsen »jordbrug«. På det allerseneste er mange dog i dag ved at besinde sig m.h.t. ny teknik, den kan både have plusser og minusser.

Vore gamle jægere må have kendt til både plusserne og minusserne ved jordbruget dengang de ventede længst muligt med at brænde hele landet af og ødelægge deres jagtmuligheder for at stille om til en mere slidsom tilværelse.

Litteraturhenvisninger

- Andersen, Søren H. 1973: Overgangen fra ældre til yngre stenalder i Sydsandinavien, set fra en mesolitisk synsvinkel. Tromsø Museums Skrifter Vol. XIV.
- Andersen, Søren H. 1975: Ringkloster, en jysk indlandsboplads med Ertebøllekultur. *Kuml* 1973/74 (1975), 11–94.
- Andersen, Søren H. 1979: Aggersund. En Ertebølleboplads ved Limfjorden. *Kuml* 1978 (1979), 7–50.
- Andersen, Søren H. 1980: Tybrind Vig. Foreløbig meddelelse om en undersøisk stenalderboplads ved Lillebælt. *Antikvariske Studier* 4.
- Andersen, Søren H. 1981: Stenalderen 1. Sesam, Kbh.
- Becker, C. J. 1947: Mosefundne Lerkar fra yngre Stenalder. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1947.
- Becker, C. J. 1955: Stenalderbebyggelsen ved Store Valby i Vestsjælland. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1954 (1955), 127–197.
- Boserup, Ester 1965: *The Conditions of Agricultural Growth*. London.
- Boserup, Ester 1981: *Population and Technological Change. A study of long-term trends*. Chicago.
- Cohen, Mark. N. 1977: *The Food Crisis in Prehistory*.
- Dennel, R. W. 1979: *World Archaeology* no. 2, 121.
- Fischer, Anders 1974: Introduktion af korn og kvæg i Sydsandinavien, en befolkningspresmodel. *Kontaktstencil* nr. 8, 91–112.
- Fischer, Anders 1982: Trade in Danubien Shaft-Hole Axes and the Introduction of Neolithic Economy in Denmark. *Journal of Danish Archaeology* vol. 1, 7–12.
- Flannery, K. V. 1969: Origin and Ecological Effects of Early Domestication. *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*. P. J. Ucko and G. W. Dimbley (eds.).
- Iversen, Johs. 1941: Landnam i Danmarks Stenalder. En pollenanalytisk Undersøgelse over det første Landbrugs Indvirkning paa Vegetationsudviklingen. *Danmarks Geologiske Undersøgelse, II. Række*, Nr. 66. København.
- Iversen, Johs. 1949: The Influence of Prehistoric Man on Vegetation, *Danm. Geol. Undersøgelse, Ser. IV*, vol. 3, no. 6, 1–25.
- Jensen, Jørgen 1979: Oldtidens samfund. Tiden indtil år 800. *Dansk Socialhistorie*, bd. 1. Kbh.
- Nielsen, Poul Otto 1981: Stenalderen 2. Sesam, Kbh.
- Norton, Helen H. 1979: Evidence for Bracken Fern as a Food for Aboriginal Peoples of Western Washington. *Economic Botany* 33, (4), 384–396.
- Paludan-Müller, C. 1974: Mesolitiske og neolitiske subsistensstrategier. *Kontaktstencil* nr. 8, 61–90.
- Paludan-Müller, C. 1979: High Atlantic Food Gathering in Northwestern Zealand, Ecological Conditions and Spatial Representation. *Studies in Scandinavian Prehistory and Early History* vol. 1, New Directions in Scandinavian Archaeology, 120–157.
- Pedersen, Lise Rishøj 1983: Maorierne – de polynesiske folk på Ny Zealand. *Nyt fra Nationalmuseet* nr. 20, 2–3.
- Skaarup, Jørgen 1975: Stengade. Ein langeländischer Wohnplatz mit Hausresten aus der frühneolithischen Zeit. *Meddelelser fra Langelands Museum*. Rudkøbing.
- Smith, Philip E. L. 1972: Changes in Population Pressure in Archaeological Explanation. *World Archaeology* no. 1.
- Steensberg, Aksel 1955: Med Bragende Flammer. *Brændingskulturens metoder i fortid og nutid*. *Kuml*, 65–130.
- Steensberg, Aksel 1975: Den Gode Jord. *Skalk* nr. 4, 18–24.
- Tauber, Henrik 1972: Radiocarbon chronology of the Danish Mesolithic and Neolithic. *Antiquity* vol. 46, 106–110.
- Troels-Smith, J. 1953: Ertebøllekultur – Bondekultur. Resultater af de sidste 10 Aars Undersøgelser i Aamosen. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1953, 5–47.

Ole Degn:

Ribes tal, kilder, hekse og samfundsforklaringer

I sit debatindlæg vedrørende min bog *Rig og fattig i Ribe*, i *Fortid og Nutid*, XXX, 1983, s. 308–22, fremsætter Alex Wittendorff en lang række spændende kommentarer, kritiske vurderinger og løsningsforslag. Wittendorffs ind-